

مناسبت

بین سوره و آیات

مطالعه موردی

فاسم پور حسن

پژوهشگر ترتیب را از کدام نوع توقیعی یا غیر توقیعی بداند. در صورت نخست با اسرار وحیانی و نیز درونی آیات مواجه خواهد شد که زمینه‌های فهم را دشوارتر خواهد ساخت چه او علاوه بر کوشش در فهم چگونگی ترتیب، باید به راز ترتیب نیز پی برد. در صورت دوم یک محقق کافی است تا ساختار و صورت معنایی آیات همبسته را درک کند.

اصل دوم بر نوع مناسبت تأکید می‌ورزد. برخی آیات همبسته به سبب تاریخی یا یکدیگر پیوند دارند. دسته‌ای به واسطه زمینه حکم به هم مرتبط شده‌اند و عده‌ای به دلیل همبستگی معنایی، در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. این احصاء، شمردنی استقرائی است که می‌تواند دلایل بسیاری را در سبب مناسبت آیات مؤدی شود. فهم نوع مناسبت به پژوهشگر یاری خواهد داد که به چه دلیل آیات مرتبط در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند.

سومین اصل «اصل معنایی» است. اصلی که مناسبت میان آیات و سوره را به مسئله اعجاز پیوند خواهد داد. این اصل نزاع و کشمکش بسیاری را میان متفکران قرآنی سبب شده است. نگارنده می‌کوشد تا در پژوهش رساله حاضر، توجه گسترده‌تر و روشمندتری را نسبت به اصل سوم، مصروف نماید.

فکر و فکر

مناسبت در لغت در مفهوم مشاکلت و مقارب یکدیگر بودن است.^۱ تناسب از ماده نسبت و از باب تفاعل می‌باشد که داشتن پیوند بین دو یا چند چیز را دلالت می‌کند.^۲ سیوطی در کتاب تناسق الدرر فی تناسب السور در تعریف تناسب و مناسبت می‌نویسد: «المناسبة فی اللغة المشاکلة والمقاربة، ومرجعها فی الآیات ونحوها الی معنی رابط بینها عام أو خاص، عقلی، أو حسی، أو خیالی، أو غیر ذلك من أنواع العلاقات. أو التلازم الذهنی، کالسبب والمسبب، والعلة والمعلول، والنظیرین والضمین ونحوه»^۳

تمدن اسلامی را بسیاری تمدن متن بر می‌شمارند. بنیان آموزه‌های فکری و اجتماعی مسلمانان را متن وحیانی قرآن شکل می‌دهد. این متن آسمانی با وصف ماندگاری و اعجاز توأم شده و در منظر و باور مؤمنان و انسان‌های راستین، سخنی قدسی است. قرآن و آیاتش از دیرباز مطمح اندیشه و تفکر محققان و اندیشمندان دینی و غیر دینی بوده و هر یک از درجه‌ای خاص بدان نگریستند. برخی نحوه نزول آیات را زیباترین موضوع قرآنی دانسته و به پژوهش گسترده پرداخته و در کیفیت تنزیل (دفعی یا تدریجی) به مطالعه دست زدند، گروهی دیگری «معنی» را اساس تدبیر بر شمرده و رویکردها و منابع فهم گوناگونی را عرضه نمودند که امروزه با عنوان روشها و اصول تفسیر از آن یاد کرده و یک پژوهشگر در حال حاضر با مکاتب مختلفی از تفسیر و تأویل مواجه است. دسته‌ای تحقیق در آموزه‌های وحی را اساسی‌ترین پژوهش قلمداد کرده و به تتبع در آموزه‌های گوناگون تربیتی، اجتماعی، سیاسی، فکری و فرهنگی پرداخته و کوشیدند میان قرآن و نظریات عصر سازگاری ایجاد نمایند.

اعجاز و راز ماندگاری تا به امروز همواره بنیانی‌ترین دغدغه متفکران اسلامی در مطالعه و پژوهش در آیات قرآنی را شکل می‌دهد. مناسبت میان آیات و سوره بخشی از مطالعات مربوط به اعجاز را مؤدی می‌شود. حقیقت آن است که پژوهش در موضوع «تناسب» یکی از وجوه اعجاز را بر خواهد نمایاند.

کلید واژه‌ها: قرآن، مناسبت، اعجاز، ترتیب، نزول.

فکر و فکر

دانش «مناسبت میان آیات و سوره» پیوند نیرومندی با علم «اسباب نزول» دارد. هر دو دانش (علم بودن هر دو را به عنوان اصل موضوعه می‌پذیریم) به بررسی بافت آیات و سوره خواه بافت درونی و خواه پیوند با اسباب برونی، تمایل دارند. در دانش نخست، یک محقق به پژوهش در مناسب آیات و سوره‌ها بر اساس چینش و ترتیب کنونی یعنی «ترتیب مدون» روی می‌آورد و می‌کوشد احکام، آموزه و آراء خاص را از پیوند دادن چند آیه با ابزار و عنصر «همبستگی معنایی» استخراج نماید. در این وضعیت، سه اصل در یک تتبع و مطالعه ضروری است. اصل نخست آن است که

سیوطی

مناسبت را به نزدیک بودن معنا کرده و آن را به آیات قرآن اختصاص می‌دهد. علاقه و رابطه آیات در نسبت‌های چهارگانه را رابطه عام و خاص اختیار کرده و نوع پیوند اعم است از آنکه عقلی، حسی یا خیالی و نظایر آنها باشد. بزعم سیوطی حتی تلازم ذهنی را می‌توان در این نوع از رابطه لحاظ کرد.

زرکشی در اثر گرانسنگ خود «البرهان» به بررسی دانش مناسبت پرداخته و محور تتبع خود را بر مرتبط الاجزا بودن ساختار قرآن استوار می‌سازد. به زعم وی مناسبت میان آیات و سور سبب نیرومندی معنای آیات و استواری ساختمان قرآن شده و بر روابط و پیوند محکم و عقلانی آیات دلالت دارد. زرکشی می‌نویسد:

«مناسبت میان آیات و سوره‌ها دانشی ارجمند است که عقول با آن سنجش می‌شود و ارزش کلام نمایان می‌گردد. مناسبت در لغت به معنای هم شکلی و نزدیکی است. کلمه «نسب» به معنای خویشاوند نسبی از همین ماده است از آن جهت که این افراد از جهت پیوند میان خود با یکدیگر متناسب اند. در قیاس فقهی تعبیر «مناسبت در علت» به کار می‌رود. مناسبت در علت به دلیل ویژگی‌ای است که سبب قرابت حکمی می‌شود. از این رو است که گفته می‌شود مناسبت امری عقلی است یعنی هرگاه بر عقول آدمی عرضه گردد، همگی آن را می‌پذیرند. مناسبت در آیات به همین مفهوم ربط و پیوند میان دو یا چند آیه است و این تلازم اعم از تلازم ذهنی و خارجی است. در مناسبت آیات، اجزاء گوناگون سخن به مثابه امری واحد نگریسته شده و اجزایش مناسب یکدیگر است»^۲

اندیشمندان علوم قرآنی سه رویکرد متمایز را در تعریف مناسبت و تناسب اتخاذ کردند. منظر نخست بر تلازم عقلی و حیانی آیات و حتی سوره‌ها با یکدیگر تأکید ورزیده و منکران تناسب را سرزنش نموده که بدون ادله و مستندات، مناسبت آیات را انکار می‌کنند. شیخ ولی‌الدین هلوی پس از تعریف تناسب به نزدیکی به هم، تصریح می‌دارد که قرآن بر اساس لوح محفوظ، ترتیب یافته و تمام آیات آن از نظر ترتیب، توفیقی بوده و نظم و پیوند آیات شگفت‌انگیز و معجزه‌گون است. او می‌افزاید که تناسب بر تکمیل‌کنندگی آیه بعد در نسبت به آیه قبل

دلالت دارد.^۵

رویکرد دوم ضمن پذیرش تناسب میان آیات، آن را به صورت مشروط می‌پذیرد. شرط اول آنکه تلازم میان آیات خاصی با یکدیگر بوده و این حکم به گونه مطلق بر سراسر آیات و سور صدق نمی‌کند که در این باب در موضوع تناسب آیات بحث خواهیم کرد. مسئله دوم این است که برخی آیات همبسته‌اند اما نوع ترتیب آنها با تناسب توفیقی سازگار نیست. همچون آیات ۱۴۲ و ۱۴۴ سوره بقره که مربوط به موضوع تغییر قبله است.

رویکرد سوم در تضاد با رویکرد نخست بوده و به رد تناسب می‌پردازد. مهم‌ترین نظریه‌پرداز این دیدگاه عز‌الدین بن عبد السلام است. وی که متوفای ۶۶۰ هجری قمری است ظاهراً اولین اندیشمندی است که وجود تناسب بین آیات و سوره‌های قرآن را انکار نموده است.

وی می‌نویسد:

«مناسب دانش خوبی است اما شرط حسن تناسب در آیات قرآن این است که تلازم در امر واحدی باشد که ابتدا و انتهای آن به هم مرتبط باشد. اما اگر آیات و کلام به اسباب گوناگونی نازل شده‌اند، ضرورتی نیست که با یکدیگر پیوسته باشند. هر کس بکوشد که در آیات قرآن چنین تناسب و ارتباطی را میان آیات برقرار سازد، دچار تکلف شده و آگاه نیست که گفتار نیکو از این مناسبت به دور است تا چه رسد به سخن وحی آن که زیباترین سخنان است. قرآن کریم و سور و آیاتش در طول بیست و سه سال به اسباب و در زمینه‌های گوناگون و با احکام مختلف نازل شده است. اجزای گوناگون این کتاب را چگونه می‌توان به یکدیگر مرتبط ساخت، هر کدام از آیات علل و اسباب متفاوتی دارند لذا سزاوار نیست با توجه به اسباب متفاوت نزول و دوگانگی ذاتی و زمانی و شرایط دیگر، فردی بکوشد تا میان آیات مناسبت برقرار سازد.»^۶

گرچه بخش‌هایی از گفتار عز‌الدین قابل تأمل است اما مراد گوهری از مناسبت هم معنایی و هم زمینه‌ای آیات نیست بلکه منظور وحدت و یکپارچگی متن قرآنی است. مناسبت آیات و سوره‌ها دانشی است که پیوندهای درون متن قرآن را پژوهش کرده و به تتبع در زیبایی‌شناسی قرآن می‌پردازد. بنابراین به رغم دعوی عز‌الدین، اسباب گوناگون نزول و زمینه‌ها مختلف احکام، مانع از ارتباط آیات با یکدیگر نمی‌شود. مناسبت تأکید می‌کند که متن قرآنی یک

واحد ساختاری مرتبط الاجزا است.

ابوبکر نیشابوری را بسیاری، نخستین اندیشمندی می‌دانند که در دانش مناسبت به تحقیق پرداخته است.

اما اولین اثر در این علم را ابوجعفر بن زبیر استاد ابوحیان توحیدی با عنوان «البرهان فی مناسبه ترتیب سور القرآن» نگاشته و آنگاه برهان الدین بقاعی کتاب مهم «نظم الدرر فی تناسب الایات والسور» را به رشته تحریر درآورد. سیوطی در اتقان مدعی است که سومین پژوهش در این موضوع را خود وی به انجام رسانده است. سیوطی گوید کتاب «اسرار التنزیل» آرزوهای نزول آیات اثری است جامع که علاوه بر بیان اسرار نزول، تناسب آیات و سور را مورد تحقیق قرار داده به گونه‌ای که وجوه اعجاز و اسلوب‌های بلاغت را نیز بررسی و تبیین می‌کند.^۷

وی بخش مربوط به تناسب سور را در اثری کوچکتر با نام «تناسق الدرر فی تناسب السور» خلاصه نموده است.

تفاسیر سور و آیات

از دیرباز، نخستین موضوع در مناسبت میان سوره‌ها، پاسخ به پرسش «فلسفه و راز چینش سوره‌ها» بود. دانشمندان اسلامی مناقشه‌ای را طرح کردند که آیا ترتیب سوره‌ها به دستور و حکم پیامبر اکرم (ص) بود یا با نظر و رأی صحابه و گرد آورندگان مصاحیف؟ اجماع بر توقیفی بودن ترتیب تأکید کرد. گرچه برخی همچون مالک، قاضی ابوبکر و ابن فارس بر اجتهادی بودن ترتیب اصرار نمودند. اینان استدلال کردند که اختلاف مصحف‌ها در جنبش سوره‌ها دلیل نیرومند بر اجتهادی بودن ترتیب است چه برخی مصحف خود را بر اساس نزول مدون ساختند همچنانکه در مصحف علی (ع) اولین سوره، سورة العلق سپس به ترتیب نزول سوره‌های مکی و آنگاه سوره‌های مدنی می‌باشد.^۸

برغم این باور، اعتقاد اکثر متفکران و محققان اسلامی آن است که ترتیب سوره‌ها و حتی آیات، امری وحیانی و توقیفی و به اذن و دستور خداوند و رسول اکرم (ص) می‌باشد. این دیدگاه اساس بررسی مناسبت میان سوره‌ها را شکل داد و عمده اندیشمندان قرآنی با مسلم انگاشتن فرضیه توقیفی بودن ترتیب، به بررسی اسرار پیوند میان سوره‌ها و تراتب بین آنها پرداختند. اینان در مرحله نخست کوشیدند تا تلازم و ارتباط‌های عامی را میان محتوی و مضامین سوره‌ها ایجاد کرده و آنگاه به پژوهش در دلایل و مستندات این پیوندها اقدام نمایند.

دعوی

نگارنده آن است که ترتیب

سوره‌ها همچنان مورد مناقشه بوده و

توقیفی بودن آن محل تردید بسیار است. نظم

و چینش کنونی بین سوره‌ها در قرآن، در دوره دوم

جمع آوری شکل گرفت و نمی‌توان آن را امری

وحیانی و توقیفی دانست تلاش متفکران اسلامی در

ترابط میان سوره‌ها با پذیرش توصیفی بودن ترتیب صورت

گرفته و با طرح فرضیه آئرناتیو، می‌توان آن پژوهش‌ها را

مورد پرسش و چالش قرار داده می‌کشیم در بررسی

مناسبت میان سوره‌ها ابتدا آراء رویکرد نخست را نقل و

آنگاه به نقد و بررسی و ردّشان بپردازیم.

مایلم با نقل سخنی از زرکشی، پژوهش را ادامه دهم. وی

در البرهان فی علم القرآن می‌نویسد که اگر ابتدا و آغاز

سوره‌ای را با اختتام و آیه پایانی هر سوره در نظر گرفته و

مورد دقت، بحث و بررسی قرار دهیم آنها را در اوج درجه

تناسب و سازگاری خواهیم یافت.^۹ به زعم بالاترین درجه

تناسب میان سوره‌ها، مناسبت میان دو سوره انعام و مانده

است. سوره انعام با حمد آغاز می‌یابد و پایان سورة مانده با

پایان یافتن امر حسابرسی است که به حکم خداوند است.

زرکشی گوید در بین مردم، میان حمد و سپاس خدا و

قضاوت و حکم، تناسب و هماهنگی کامل وجود دارد.^{۱۰}

همچنین بزعم وی میان آغاز سوره حدید که با تسبیح

شروع می‌شود با آخرین آیه سوره واقعه که در آن نیز امر به

تسبیح خداوند شده، مناسبت برقرار است.

عمده دانشمندان قرآنی در بررسی مناسبت میان

سوره‌ها، سوره الفاتحه را مدخل بنیادین بررسی قرار

می‌دهند. همه آنان این سوره را نه صرفاً به عنوان امر آغازین

بلکه به منزله جامعیت مضامین مندرج در قرآن، ام‌الکتاب

بر می‌شمارند و آن را به مثابه دیباچه اصلی متن قرآن

می‌دانند. زرکشی در البرهان، سیوطی در الاتقان، عمر

البقاعی در نظم الدرر و حتی ابوزید در معنای متن تمامی

علوم و معارف قرآن را در سه دسته توحید، تذکر و احکام

منحصر کرده و معتقدند که سوره فاتحه شامل تمامی این

معارف است. البته در باور شیعی با تفاوت رویکرد همین

دیدگاه نیز غالب است. توحید را آیات نخست تا مالک **یوم**

الدین، احکام در آیه ایاک نعبد و ایاک نستعین و تذکر در آیه

اهدنا الصراط المستقیم تا آخر سوره می‌دانند. لذا این سوره را

آم و ریشه قرآن تلقی کرده که هر شاخ و برگ که باقیمانده

سور و

آیات قرآن باشند از آن منشأ

می یابد.^{۱۱}

پس از تبیین چگونگی مدخل بودن سوره فاتحه به بررسی نوع ترابط و تلازم میان این سوره و بقره می پردازند. دعوی این است که سوره فاتحه با دعا پایان می یابد و اجابت و پذیرش این دعا در ابتدای سوره بقره نمایان می شود. **اهدنا الصراط المستقیم** تا پایان سوره به منزله دعا و درخواست است **الم ذلک الكتاب لا ریب فیہ هدی للمتقین**. پاسخ و پذیرش آن دعا است. هنگامی که بندگان هدایت به راه راست را از پروردگار طلب نمودند، در آغاز بقره به آن خطاب گردید که راه هدایت به طریق درست در همین کتاب است.^{۱۲}

نصر حامد ابوزید در معنای متن معتقد است که رابطه و مناسبت میان دو سوره فاتحه و بقره اسلوبی و روشی است در حالی که رابطه میان سوره بقره و آل عمران «دلیلی» است. سوره بقره به دلیل اشمال بر اصول و مبانی دین، به منزله «اقامه دلیل بر حکم» است لیکن سوره آل عمران به منزله «پاسخ به شبهه های خصم» است.^{۱۳}

سیوطی و زرکشی نیز همین باور را تأکید می دارند. سیوطی در اتقان تصریح می کند که سوره بقره از مواجهه پیامبر اسلام (ص) با یهودیان و سوره آل عمران از برخورد حضرت با مسیحیت سخن می گوید. هر دو در بیان دیگری از سوره آل عمران که اختصاص به نصاری دارد تأکید می کنند که در سوره آل عمران بحث از تشابهات آن همراه با دلیل و جهت ذکر شده است. چون ابتدای این سوره به اواخر رسالت حضرت و مواجهه وی با نصاری تجرای است. نصاری به تشابهات قرآن استناد می کردند لذا شبهات ایشان با حجت و دلیل پاسخ داده شد.^{۱۴}

چنانچه پرسش شود به چه دلیل خداوند در سوره بقره از یهودیت و در سوره آل عمران از مسیحیت اختصاصاً سخن به میان آورده، با پاسخی توأم با تکلف و حتی بدور از حقیقت تاریخی مواجه می شویم. عمده کسانی که بر مناسبت میان سوره ها با رویکرد اسلوبی و زبانی می پردازند و به جای توجه به ترابط کلی یا معنوی یا عام به روابط خاص میان سور علاقمندی بیشتری نشان می دهند، بر تحلیل تاریخی تأکید کرده و بر آن اساس به پاسخ پرسش فوق می پردازند. اینان معتقدند که از آن روی در سوره بقره یهودیان و در سوره آل عمران، مسیحیان مورد خطاب قرار

گرفته اند که تورات و یهودیت به مثابه تنه درخت است و انجیل همچون شاخ و برگ آن. هنگامی که پیامبر اکرم (ص) به مدینه مهاجرت فرمودند، ابتدا یهودیان را دعوت نمود و جهاد را با آنان آغاز کرد در حالی که مواجهه پیامبر با نصاری در آخر رسالت بود.^{۱۵}

البته توجه به مناسبت میان سوره ها و آیات با رهیافت بازآمده منحصر به اندیشمندان اهل سنت نیست بلکه مفسران شیعی نیز بدان تمایل دارند. مرحوم طبرسی (متوفای ۵۲۸ هـ) که یکی از گراستگ ترین تفاسیر شیعی را در سده ششم بر جای نهاد می کوشد تا با همین رهیافت به تبیین مناسبت و تلازم میان سور و آیات پردازد که البته دچار دشواریهای بسیار نیز شده است. ایشان بر این باورند که ترتیب و چینش فعلی قرآن همان ترتیب نزول قرآن است لذا در ذیل سوره های انعام و اعراف یوسف و رعد و ابراهیم و حجر جملاتی همانند گفتارهای بقاعی و زرکشی و سیوطی بیان می دارد. مثلاً می نویسد: چون سوره انعام با عنوان رحمت «**إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ**»^{۱۶} پایان یافت، از همین روی سوره اعراف با آیه «**المص، کتاب أنزل الیک...**»^{۱۷} آغاز شد چون در سوره اعراف معالم و قوانین شریعت بیان شد که رحمت بر جهانیان است.

همچنین درباره دو سوره یوسف و رعد می نویسد:

چون سوره یوسف با قصص انبیای الهی و با آیه:

لقد کان فی قصصهم عبرة...^{۱۸} پایان یافت. لذا سوره رعد با

آیه: **الم تلك آیات الكتاب والذی...**^{۱۹} شروع شد بدین سبب

که تمامی آیات این سوره، آیات کتاب است.^{۲۰}

با توجه به نمونه های ذکر شده اینک به بررسی و نقد رهیافت فوق می پردازم.

نقد اول

از آنجایی که نقد از امری مشهود و مسلم انگاشته در میان بسیاری از متفکران، مسئله ای دشوار است، می کوشم تا نقدها را در چند رقم به صورتی روشنمند و البته توأم با احتجاج و دلیل منطقی و اسلوبی به سامان برم.

۱- بنیاد رویکرد مناسبت بر توقیفی بودن ترتیب سوره ها و آیات استوار است. همگی با مسلم انگاشتن چینش سور بر اساس دستور وحیانی و حضرت رسول (ص) کوشیدند تا راز و اسرار این نوع ترتیب را فهم نمایند. این باور البته متفاوت از این است که متن قرآنی به طور کلی یک واحد ساختاری مرتبط الاجزا است و پژوهشگر در پرتو آن باید بکوشد تا روابط و تلازم های معنایی و ترابط عام میان

سوره‌ها و آیات را کشف و تبیین نماید.

در باب ترتیب سور و آیات اختلافات بسیاری وجود دارد. علمای شیعه و اهل سنت مجموعاً اعتقاد به سه مرحله جمع، تدوین و ترتیب قرآن و سور و آیات آن دارند. چهار تن علی (ع)، ابوبکر، عمر و عثمان [در برخی روایات سالم مولی حدیفه] را در رأس گردآوردگان قرار می‌دهند. ابن الندیمه و سیوطی هر دو اعتقاد دارند که علی (ع) هنگامی که پیامبر (ص) رحلت نمود، سوگند یاد کرد که اداء در بر نگیرد تا آنگاه که قرآن را جمع‌آوری نماید. سه روز از خانه بیرون نیامد تا قرآن را جمع کرد و آن نخستین مصحفی بود که مجموع قرآن در آن فراهم آمد.^{۲۱}

ابن ابی داود و دیگران نظیر همین روایت را در آثار خود نقل کرده‌اند.^{۲۲} همچنانکه پیشتر آمد ترتیب مصحف علی (ع) موافق با ترتیب نزول آیات بوده است. محدث نوری در فصل الخطاب در ادامه روایت جمع‌آوری و سوگند حضرت می‌افزاید که حضرت پس از گردآوری آن را بر مردم و بزرگان ارائه داد و فرمود: این کتاب پروردگار شما است همانگونه که بر پیامبرش نازل شد.^{۲۳}

ابن حجر از اندیشمندان اهل سنت نیز با این رأی موافق است. او گوید علی (ع) نخستین کسی بود که قرآن را پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) به ترتیب نزول آن، جمع‌آوری کرد.^{۲۴}

از این میان یعقوبی در تاریخ خود نظر شاذی را طرح می‌کند که چندان موافق با شواهد نزول نیست. وی معتقد است که علی (ع) پس از رحلت رسول اکرم (ص) قرآن را در هفت جزء [جزء البقره، جزء آل عمران، جزء النساء، جزء المائدة، جزء الانعام، جزء الاعراف و جزء الانفال] گرد آورد^{۲۵} که تمام سور را در این هفت جزء قرار داد.

به هر روی شواهد و مدارک بسیاری در منابع اهل سنت و تشیع وجود دارد که حکایت از آن دارد که ترتیب حاضر بر خلاف ترتیب نزول قرآن بوده و به هیچ روی نمی‌توان توقیفی بودن ترتیب سوره‌ها را اثبات نمود. در بخش تناسب آیات نمونه‌هایی از تفاوت نزول و ترتیب آیات را ذکر خواهیم کرد. لیکن در همین بخش که ما نمونه‌هایی از گفتارهای محققان در خصوص مناسبت میان سوره‌های مبارکه حمد، بقره و آل عمران بیان داشتیم می‌توانیم با مراجعه به سال نزول این سوره‌ها به تفاوت نزول و ترتیب پی ببریم. سوره حمد (فاتحة الكتاب) در سال سوم بعثت و در مکه و حسب برخی روایات پس از سوره مدثر (که در

سال دوم

بعثت نازل شده بود) نزول یافت.^{۲۶} گرچه برخی آن را هم مکی و هم مدنی تلقی کردند.^{۲۷}

نزول سوره بقره در ۵ مرحله و در سال‌های متفاوت صورت پذیرفت. نخستین مرحله نزول سال هشتم بعثت است که ۳۷ آیه نازل گردید. آیات نخستین نیز جزو آنهاست مجموع آیات نازل شده در سال هشتم بعثت به ترتیب ذیل است:

۱۹-۱، ۱۵۲-۱۴۸، ۱۵۸-۱۵۴، ۲۰۵-۲۰۰ و ۲۴۶-۲۴۵.

مرحله دوم مربوط به سال اول هجرت است که مجموعاً ۱۵ آیه (۳۷-۲۸ و ۱۹۱-۱۸۶) نازل شد.

در مرحله سوم یعنی سال پنجم هجرت بیشترین آیات این سوره به تعداد ۱۰۹ آیه نازل شد که شامل آیات ۱۴۷-۳۸ می‌باشد.

مرحله چهارم در سال نهم هجرت اتفاق افتاد که جمعاً ۱۰۶ آیه و بالاخره در سال یازدهم هجرت باقیمانده آیات نازل آیات نازل گردید.^{۲۸} گرچه بسیاری معتقدند که جز آیه ۲۸۱ از این سوره [وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ] که در منی و در حجة الوداع نازل شد، بقیه مدنی است. و در ترتیب نزول به طور کلی سوره بقره جزو سوره ۸۶ یا ۸۷ قرآن است.^{۲۹}

سوره آل عمران را برخی نازل شده در سال سوم هجرت و مدنی دانستند که تماماً در همین سال نازل گردید اما در ترتیب نزول آن را سوره ۸۹ تلقی کردند که البته بین ایندو رأی تهافتی نیست لیکن در تناسب با سوره بقره که بیشترین حجم آیاتش یعنی بیش از ۲۳۰ آیه از سال پنجم هجرت تا سال یازدهم نازل شد، دچار اشتباه و دشواری در تحلیل خواهیم شد. به همین دلیل محققان تأکید دارند که سوره بقره نخستین سوره‌ای است که در مدینه و در سال اول هجرت نازل شد و پس از آن سوره انفال و سپس احتمالاً سوره آل عمران بر پیامبر وحی شد.^{۳۰}

علیرغم این اختلاف، تفاوت نزول و ترتیب با بررسی سال نزول و چگونگی ترتیب سوره‌ها امری مبرهن و روشن است با بررسی ده سوره اول قرآن می‌توانیم به این تفاوت رسیده و در نتیجه نظریه توقیفی بودن ترتیب را نقض کرد. بر این اساس رهیافت مناسبت میان سوره‌های آغازین در بحث‌های پیشین همین عنوان ذکر گردیده، قابل خدشه بوده و آن را با چالش جدی مواجه خواهد ساخت.

۲- نقد

دوم بر رهیافت مناسبت متوجه تحلیلی است که در تبیین راز تقدم سوره حمد بر بقره و سوره بقره بر آل عمران از جانب نظریه پردازان پیرون این رویکرد بیان شده است. گفتیم که در تحلیل این چنینش عنوان داشتند که در سوره فاتحه احکامی بیان گردید که سوره بقره حاوی دلایل آن احکام و بعد متضمن پاسخ شبهات خصم در باب آن دلایل است و از آنجا که شبهات را دشمنان یهودی و سپس دشمنان مسیحی می پراکنند؛ طبیعی است که سوره بقره مقدم بر سوره آل عمران باشد. زیرا رابطه اسلام با یهودیت به سبب مجاورت مکانی یهودیان بیشتر و بیشتر از رابطه اسلام با مسیحیان بوده و نیز از جهت تاریخی تورات مقدم بر انجیل است.^{۳۱} پاسخ دیگر که قرابت بسیاری با پاسخ اول دارد این بود که در سوره آل عمران بیشتر، مسیحیان مورد خطاب بوده اند و در سوره بقره یهودیان. پیامبر ابتدا با یهودیان مواجهه داشت و برخورد وی با نصاری در آخر رسالت بود.^{۳۲}

می کوشم تا درستی و نادرستی این نظریه را بر اساس اطلاعات ذیل که بیانگر آیات مربوط به یهود، نصاری و اهل کتاب (یهود و نصاری) در دو سوره بقره و آل عمران است، بررسی نمایم:

سوره بقره:

تعداد آیات مربوط به یهود: ۵۶ آیه (آیات ۴۰ تا ۴۲، ۴۷، ۴۹ تا ۶۱، ۶۳ تا ۸۰، ۸۳ تا ۸۶، ۸۸ تا ۹۸، ۱۰۰ تا ۱۰۴ و ۱۲۲)
در این سوره آیه ای مربوط به نصاری وجود ندارد.
تعداد آیات مربوط به اهل کتاب (یهود و نصاری): ۱۸ آیه (آیات ۶۲، ۸۷، ۱۰۵، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۲۰، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۲، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۵۹، ۱۷۴، ۱۷۵)

سوره آل عمران:

تعداد آیات مربوط به یهود: ۵ آیه (آیات ۹۳، ۹۴ و ۱۸۱ تا ۱۸۳)
تعداد آیات مربوط به نصاری: ۲۲ آیه (آیات ۳۵ تا ۵۵ و ۶۲)
تعداد آیات مربوط به اهل کتاب (یهود و نصاری): ۳۲ آیه (آیات ۱۹ تا ۲۵، ۲۶ تا ۶۷، ۶۹ تا ۷۸، ۹۸ تا ۱۰۰، ۱۰۴ تا ۱۱۴، ۱۸۶ تا ۱۸۷ و ۱۹۹)

با توجه به روند تبیین مناسبت میان سه سوره، نقدها را

در ذیل نکات در این بند ذکر می کنم.

نکته اول: بسیاری از مفسرین آیات ۶ و ۷ سوره حمد را بر سه گروه از صاحبان دین یعنی اسلام، یهود و مسیحیت تطبیق داده و بر آنان معنی نموده اند. در دعوی نظریه مناسبت میان سوره حمد و بقره و آن عمران نیز این باور اساس و بنیاد فرضیه فوق تلقی شده بود. برغم آنکه عمده مفسران با ذکر روایات بسیار، این دو آیه را بر مغضوب بودن یهودیان و گمراه بودن ترسایان معنی کردند اما برخی مفهوم عام و تفسیری معتبرتر ارائه داده اند.

صاحب مجمع البیان با آنکه تصریح می دارد که همه مفسران آیه را بر مفهوم فوق تفسیر کردند اما ذکر می کند که برخی از مفسران نظر دیگری دارند. وی از حسن بصری نقل می کند که وقتی قرآن یهود را «مغضوب علیهم» و نصاری را «ضالین» می داند؛ معنایش آن نیست که یهود گمراه نیستند و یا نصاری مورد غضب قرار نگرفته اند بلکه هر دو دسته هم مورد خشم اند و هم گمراه.^{۳۳}

باز مرحوم طبرسی از عبدالقاهر جرجانی می آورد که مقصود از این دو صفت، معنای خود آنها است بدون آنکه اشاره به مردمی معین باشد.^{۳۴} در تفسیر قرطبی آمده که مفسران در اینکه مغضوب و ضالین چه کسانی اند، اختلاف دارند.^{۳۵}

مرحوم طباطبائی در المیزان، تفسیری عمیق و بیانی سدید از این دو آیه به دست می دهد. علامه می گوید همه مردم راهی را به سوی خدا طی می کنند که این یک راه نیست بلکه دو شعبه دارد و برای مردم دو راه موجود است یکی راه مستقیم و دیگری راه غیر مستقیم. راه نخست از آن افراد با ایمان است که در آیه ۶۰ از سوره غافر بر آن تأکید شده و راه دوم راه افراد بی ایمان است که در سوره سجده آیه ۴۴ به آن اشاره می رود. علامه ضمن استفاده از آیه ۱۰۸ سوره بقره، نداشتن ایمان را با گمراهی از راه مستقیم ملازم بر می شمارد. پس از بیان این مقدمات و صنف بندی مردمان، علامه تأکید می کند که غیر از این دو راه (راه مستقیم و غیر مستقیم) راه و سبیل دیگری وجود ندارد. فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ.^{۳۶}

مرحوم طباطبائی نکته مهم دیگری را نیز در تفسیر این آیات افزون می کند. وی تصریح می دارد که آنچه از آیات مختلف قرآن استفاده می شود این است که شرک و ظلم و گمراهی از یک جا سرچشمه می گیرند و با هم متلازمند همچنانکه از آیات ۶۱ سوره یس و ۲۲ ابراهیم برمی آید شرک

ملازم با ظلم است و در آیه ۸۲ سوره انعام خداوند ظلم و شرک را یکنوع گمراهی بر می‌شمارد.^{۳۷}

به هر روی علامه برغم تأکید بر شامل و جامع بودن سوره حمد بر معارف قرآن به طور اجمال، اما در هیچ جای تفسیر، ذکری از تقسیم‌بندی ادیان بر اساس آیات ۶ و ۷ به میان نیاورده و بلکه در درون افراد مسلمان، هر سه نوع صفت را قابل حمل می‌داند همچنانکه در شرح و پاسخ به پرسش مربوط به جرایم درخواست از خداوند به هدایت ما به راه افرادی از امت‌های پیشین که خداوند نعمت را بر آنها رازانی داشته، همین سخن را آورده و در نقد دیدگاه رشید رضا در تفسیر المنار تأکید می‌کند که کاملتر بودن این شریعت دلیل بر این نمی‌شود که هر یک از پیروان آن از عموم پیروان سایر ادیان کاملتر باشند. کسی که مقام توحید خالص را درک کرده اگر چه از پیروان ادیان سابق باشد بر کسی عامل به شریعت اسلامی است و هنوز این مقام را پیدا نکرده، برتری دارد.^{۳۸}

ما حاصل نکته اول آنست که اطلاق مفهومی بر سه دین و سه روش و سبیل در آیات ۶ و ۷ قابل خدشه بوده و مراد از این سه صفت، جنس آن صفات ولو در داخل یک شریعت است و نه دسته و گروه ادیانی.

نکته دوم: سوره بقره همانطور که پیشتر عنوان کردیم در مراحل و زمینه‌های مختلف نازل گردید. این سوره مشتمل بر ۱۳۰ حکم فقهی است که در کنار آن مضامین دیگری همچون بیان اصول عقاید، ذکر ادله توحید، آفرینش انسان، گفتگوی فرشتگان با خداوند، داستان حضرت آدم و هبوط، احکام روزه، وصیت، اعتکاف، اجتناب از تصرف نابجا در اموال یتیمان و سایر مردم ذکر شده است.^{۳۹}

در تفسیر تسنیم نیز آمده است که شهرت دومین سوره به بقره (داستان گاو بنی اسرائیل) علم بالغلبه است نه از باب تسمیه؛ زیرا نامگذاری سوره‌ها توفیقی نیست و هیچ دلیلی نیز در دست نیست که این سوره را معصومین به نام «بقره» نامیده باشند و بعید است چنین سوره‌ای که معارفی والا و حکمی عمیق و احکامی فراوان در بر دارد به نام حیوانی نامیده شود و یا سوره انعام که مشتمل بر چهل احتجاج توحیدی است به نام چهار پایان موسوم شده باشد و همچنین سوره مبارکه مانده که بر اثر اشتغال آن بر آیه ولایت شایسته نام «سوره ولایت» است به سبب تبیین سفره بنی اسرائیل به مانده موسوم شده باشد.^{۴۰}

وی یادآور می‌شود که برخی مفسران شیعه و اهل سنت

نیز به

همین دلایل فوق از عنوان

«سورة البقرة» احتراز بسته و به جای

آن، عنوان «السورة التي يذكر فيها البقرة» را

برگزیده‌اند.^{۴۱}

جالب آنکه سیوطی در تفسیر در المنثور می‌گوید

در برخی روایات از گفتن «سورة البقرة» نهی گردید.^{۴۲}

در تفسیر روح المعانی نیز، آمده که گفتن «سورة البقرة»

در صدر اسلام بر اثر استهزای کافران، مکروه بوده است.^{۴۳}

در تفسیر جامع البیان^{۴۴} و تفسیر ابوالفتوح^{۴۵} از سوره

بقره با عنوان «فسطاط القرآن» یعنی خیمه قرآن نام برده شده

و دلیلش اشتغال این سوره بر اصول اعتقادی و فروع عملی

فراوان است. قرطبی از ابن العربی نقل می‌کند که از بعضی

مشایخ خود شنیدم که می‌گفت در سوره بقره، هزار امر،

هزار نهی، هزار حکم و هزار خبر وجود دارد.^{۴۶}

با این تفصیل تردیدی نیست که داستان یهود و بنی

اسرائیل تنها جزئی کوچک که از این سوره را به خود

اختصاص داده و انحصار این سوره به صرف بیان مسئله

یهودیت، به دور از تتبع لازم است. سوره بقره برغم بسیاری

یکی از جامعترین سوره‌های قرآن است که علاوه بر معارف

مبدء‌شناسی و معادشناسی مباحثی چون ایمان، نبوت

عامه، تحدی، اعجاز و عظمت قرآن، تاریخ پیامبران بزرگ

الهی مانند حضرت ابراهیم، خلافت الهی انسانی، اوصاف

پرهیزکاران، شرک و نفاق، منافقان و کافران، ارزش و جایگاه

شهید، احکام عبادتی، نماز، بحث قبله، روزه و ماه مبارک

رمضان، احکام خانواده مانند رضاع، طلاق، وصیت وارث،

احکام کیفری مانند قصاص، احکام اقتصادی مانند دین،

ربا، انفاق، داد و ستد و احکام فقه سیاسی مانند جهاد،

دفاع و احکام اجتماعی مانند نفی اکراه در دین و مسائل

بنیادین دیگری را مورد بحث و بررسی و تبیین قرار

می‌دهد.^{۴۷} برغم وجود این همه احکام و مسائل به چه دلیل

باید با تکلف و دشواری بسیار و غیر قابل پذیرش این سوره

را سوره مختص یهود و بررسی داستان یهود قرار داد.

نکته سوم:

بیش از دو سوم آیات سوره بقره مربوط به مسئله ایمان،

کفر و شرک است، از آیه ۱۴۱-۱۲۴ موضوع انبیاء بزرگ الهی

و خانه کعبه، مورد توجه قرار می‌گیرد.

از آیه ۱۶۳-۱۴۲ ادامه موضوع پیشین، بحث قبله و تغییر

آن، مسجد الحرام، مناسک در آن، و موضع بررسی شده و از

آیه ۱۶۴

موضوع آفرینش و حیات و به دنبال آن بحث قصاص که در تعبیر قرآنی (آیه ۱۷۹ بقره) قصاص خود نوعی حیات و بلکه عین حیات است، بحث می‌گردد. بلافاصله و پس از چند آیه که به روزه اختصاص دارد مجدداً موضوع حج و عمره و شهر حرام و شعائر حج طرح شده و سپس موضوعات فقهی حرمت (شراب) یتامی، نکاح، حیض، زناشوئی، طلاق، عدّه، رضاعت، ارث، نفقه و... به تفصیل بررسی می‌شود.

به علاوه مهمترین سوره‌ای که متکفل بحث از آئین یهود، داستان حضرت موسی و قوم بنی اسرائیل و مسئله گمراه شدن یهود و سامری می‌باشد سوره مبارکه طه است. در آیه نهم با تعبیر «وهل اتاک حدیث موسی» شاکله و ساختار سوره تعیین می‌گردد. می‌دانیم که این سوره در ترتیب نزول، چهل و پنجمین سوره قرآن است با ۱۳۵ آیه که بجز دو آیه ۱۳۰ و ۱۳۱، مجموع سوره، مکی است. بنابراین چنین نیست که موضوع یهودیت و داستان حضرت موسی و قوم بنی اسرائیل تنها در سوره بقره آمده باشد تا مجبور به وضع فرضیه‌ای نامعقول شویم که اسباب طرح آن در این سوره چه بوده است. به لحاظ تعداد آیه و کلمات و حروف سوره طه حجم بیشتری از موضوع یهودیت را در نسبت به آیات محدود سوره بقره در این موضوع، طرح و بررسی کرده است و به لحاظ زمانی نزول نیز بر سوره بقره تقدم نزول دارد.

همچنانکه سوره مختص به داستان حضرت عیسی و حضرت مریم علیهما السلام سوره مریم است که حاوی ۹۸ آیه بوده و جز دو آیه ۵۸ و ۷۱ که مدنی است بقیه در مکه نازل شده است. نکته بسیار مهم آن است که سوره مریم چهل و چهارمین سوره در نزول می‌باشد. یعنی حسب ترتیب نزول خداوند ابتدا به طور تفصیل داستان مسیحیت، حضرت عیسی و مریم را ذکر و طرح می‌فرماید و سپس سوره مربوطه به حضرت موسی و یهودیت را نازل می‌کند^{۴۸} که در ترتیب حاضر و کنونی قرآن نیز این ترتیب رعایت شده است. تقدم نزول و ترتیب تدوینی سوره مریم بر سوره طه، می‌تواند دلیل اقامه شده از جانب پیروان نظریه مناسبت اسلوبی و زیبایی میان سه سوره حمد، بقره و آل عمران را با پرسش مهم و چالش بنیادین موجه سازد.

نکته چهارم:

سوره آل عمران برگرفته از همین واژه در آیات ۳۳ و ۳۵

همین سوره است که منظور از عمران پدر حضرت مریم (ع) می‌باشد. این سوره ۲۰۰ آیه و در ترتیب نزول سوره هشتاد و نهم و مدنی است که حدود ۷۵ جزء از قرآن کریم را در بر دارد. این سوره برای تبیین توحید حق به ویژه توحید افعال است.

حدود یک دهم از آیات این سوره اختصاص به حضرت مریم و تولد معجزه‌گونه حضرت عیسی و معجزات وی دارد. بر خلاف سوره بقره که به مذمت و نکوهش اعمال و رفتار بنی اسرائیل می‌پردازد نوع توصیف سوره آل عمران از حضرت عیسی و حضرت مریم کاملاً متفاوت است. به عبارتی در سوره بقره با رویکرد سلبی و وعده عذاب به اعمال یهود مواجه هستیم در حالی که از آیه ۳۵ سوره آل عمران که نذر حضرت مریم دختر عمران به بارگاه الهی طرح می‌شود تا وضع و حمل و تولد و نیایش، محراب، سخن گفتن مریم با ذکریا و رزق نامتناهی الهی به وی و دعای ذکریا به جانب الهی، روزه حضرت مریم و گزینش و تطهیر حضرت از جانب خداوند نشان از وجوه ایجابی و مدح و بیان اعجازی این داستان دارد. خداوند در این سوره از بشارت و حکمت خداوند با نام مسیح، عیسی بن مریم سخن می‌گوید که وجیه در دنیا و آخرت بوده و از مفرین شمرده می‌شود. در آیه ۵۱ حضرت عیسی می‌فرماید:

ان الله ربی و ربکم فاعبدوه هذا صراط مستقیم. در اینجا سخن از عبادت و عبودیت و صراط الهی است که تفاوت بنیادین با لحن و خطاب آیات سوره بقره نسبت به قوم یهود و بنی اسرائیل دارد. به علاوه همان نکته ظریفی که علامه طباطبایی در تفسیر المیزان آورده‌اند که معنای راه درست و صراط مستقیم می‌تواند شامل و حافظ و جامع تمامی سبیل‌ها و راههای به سوی خدا باشد.^{۴۹} بنابراین سوره آل عمران در صدد توصیف فضیلت، مناقب و مکارم حضرت مریم، ذکریا و حضرت عیسی است در حالی که موضوع سخن در سوره بقره قوم بنی اسرائیل و مذمت آنهاست. این تفاوت ساختاری، موجب تفاوت اعتبار در موضوع و معنا شده و دقت افزونتری را در مطالعات تطبیقی مناسب سوره‌ها می‌طلبد.

نکته پنجم:

بخش عمده آیات سوره بقره در دوره زمانی ابتدای هجرت تا ابتدای جنگ بدر یعنی طی یک سال و نیم نازل شد. البته غیر از آیات ۱۹۶ تا ۲۰۳ در «حج تمتع» و آیات

۲۷۵ تا ۲۸۰ در «حرمت ربا» که پس از سوره آل عمران نازل شد و آیه ۲۸۱ که آخرین آیه نازل شده بر پیامبر اکرم (ص) است.^{۵۰} پس از هجرت حضرت به مدینه، ساکنان این شهر چند گروه بودند: الف) مسلمانان انصار ب) مسلمانان مهاجر ج) یهودیان د) مشرکان ها منافقان.

یهودیان در داخل و خارج شهر مدینه زندگی می کردند. علاوه بر یهودیان دو قبیله اوس و خزرج، سه قبیله معروف «بنی قریظه»، «بنی النضیر» و «بنی قیفاغ» نیز نقش عمده و محوری در مدینه داشته و از ثروت و امکانات بسیاری برخوردار بودند. یهودیان نزد مردم عوام و امی مدینه نیز موقعیت ممتازی داشتند و مشرکان عرب آنان را بر اثر داشتن کتاب آسمانی، از خود داناتر می دانستند. اما نصاری نسبت به یهود در اقلیت بودند. به علاوه حسب بیان قرآن، مسیحیان عصر پیامبر مراد و رابطه مطلوبی با مسلمانان داشته و خداوند از آنان با عنوان زاهدان، پارسایان بی تکبر یاد می فرماید:

و لتجدن أقر بهم مودة للذين آمنوا الذين قالوا انا نصارى ذلك بأن منهم قسيسين ورهبانا وأنهم لا يستكبرون.^{۵۱}

از اینرو می بینیم که مسلمانان برای تبلیغ دین و داد و ستد و تجارت با مسیحیان حبشه، نجران و حتی روم رابطه دوستی داشته و در سوره بقره آیاتی نیز درباره آنان نازل شده است به هر صورت عمده ترین خطر برای نظام اسلامی، یهودیان مدینه بودند که برای شکست حکومت اسلامی و برگشت مسلمانان از دینشان می کوشیدند. اینان با طرح پرسش هایی در صدد سست کردن بنیادهای اعتقاد مسلمانان بر آمدند که در سوره بقره و سوره نساء مجادلات آنان و پاسخ به آنها طرح شده است. اینان در دامن زدن به جنگ های داخلی و میان انصار (اوس و خزرج) و ایجاد ارتباط با منافقان و مشرکان و تحریک آنان به جنگ با حکومت اسلامی فعال بودند لذا ترکیب خاص اجتماعی مدینه در مقطع نزول سوره، سبب گردید تا آیاتی درباره یهود و رفتارشان نازل گردد و هدف و محور آیات، بر نقض شریعت توسط یهود و شکستن پیمانهای الهی و شقاوت و تبهکاری آنان استوار است.^{۵۲}

نگارنده معتقد است که سوره بقره را باید با توجه فضای نزول سوره، شرایط اجتماعی و سیاسی شهر مدینه و موقعیت پیامبر اکرم و مسلمانان و حکومت اسلامی در ابتدای سالهای هجرت بررسی کرد تا هم بر اسباب نزول آیات خاص آگاهی یافت و هم تأثیر فضا و زمینه

اجتماعی و سیاسی را بر محتوا و ساختار سوره مورد تتبع قرار دارد. یکی از دستاوردهای چنین تتبعی بررسی تأثیر نزول سوره مبارکه بقره بر مدینه و مردمانش می باشد.

بنیادی ترین تأثیر سوره، جهل زدایی و زدودن فکر عصر جاهلیت بود. مسلمانان و اهل مدینه از افتخار به خونریزی و سفاهت به نثار نفس و ابتهاج به ایتار و شهادت ارتقاء یافتند. از عناد به خدا به جهاد، از انکار وحی، به اعجاز قرآن، از تسویه و مکاء در کنار کعبه به طواف و عکوف و رکوع و سجود روی آوردند. رباخواری بدل به تشریک مساعی اجتماعی و قرض الحسنه شد.^{۵۳} و با تأثیر نهادن و تشجیع کردن آیات سوره بقره که اهل مدینه عظمت جهاد و شکوه عزت را دریافته و به رغم قلت در عدد، پیروزی شگفتی را رقم زدند.

نتیجه اینکه

دو نوع مناسبت از یکدیگر ممتاز شدند، مناسبتی که بر مبنای توقیفی بودن نظم قرآن به دست می آید و مناسبتی عام و سازگار با کلیت سوره. در این رابطه آیاتی مطرح نمودم و به بررسی وجوه مناسبت بین آنها پرداختم.

گرچه مراد از مناسبت عام متفاوت با آراء پیروان فرض توقیفی بودن می باشد اما کوشش شد تا در مقاله از ساختار اسلوبی قرآن دفاع شود، چرا که زبان مکانیسم خاصی دارد که می تواند علاوه بر تبیین واقعیات شکل معجزگون به دست دهد، همان که مفسران آن را فصاحت و بلاغت می نامند.

پس غرض نهایی از دانش مناسبت باید همین نوع مناسبت کلی باشد که برخی به ترابط کلی یا مناسبت معنوی سوره ها و آیات از آن یاد کرده اند.

پا نوشتها:

- ۱- المعجم الوسیط، الدكتور ابراهیم اتیس عبدالحلیم منتصر. مکتب نشر الثقافة الاسلامیه، الطبعة الخامسة، ۱۴۱۶ هـ.ش، ص ۹۱۶، ماده نسب، واژه تناسب.
- ۲- لسان العرب، ماده نسبت؛ مفردات، واژه نسب.
- ۳- تناسق الدرر فی تناسب السور، العلامة جلال الدین السیوطی، تحقیق عبدالله محمد الدرویش، عالم الکتب، بیروت، الطبعة الثانية.

- ۱۴۰۸ هـ. ق،
- ۱۹۸۷ م، ص ۱۵.
- ۴- بدرالدین زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، چاپ سوم، بیروت، دار المعرفه، ۱۹۷۷، ج ۱، صص ۳۵-۶.
- ۵- برهان الدین عمر البقاعی، نظم الدرر فی تناسب الایات والنسور، دار الکتب الاسلامی، قاهره، ۱۴۱۳ هـ. ق، ج ۱، ص ۸.
- ۶- جلال الدین عبد الرحمن سیوطی شافعی، الاتقان فی علوم القرآن، چاپ المكتبة الثقافیة، بیروت، لبنان، ۱۹۷۳ م، ج ۳، ص ۳۲۳.
- ۷- تاسق الدرر فی تناسب السور، پیشین، ص ۱۸.
- ۸- همان، ص ۲۷.
- ۹- البرهان فی علوم القرآن، زرکشی، پیشین، ج ۱، صص ۹-۳۸.
- ۱۰- همان، ص ۳۸.
- ۱۱- همان، ج ۱، ص ۱۷.
- ۱۲- سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، پیشین، ج ۳، ص ۳۸۱.
- ۱۳- ابوزید، معانی متن، پژوهش در علوم قرآن، ترجمه کریمی نیا، انتشارات طرح نو، چاپ سوم، ۱۳۸۲، صص ۷۸-۲۷۷.
- ۱۴- سیوطی الاتقان، پیشین، ج ۳، ص ۳۸۲.
- ۱۵- رک: زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، پیشین، ج ۱، صص ۲-۴۶۱.
- ۱۶- انعام/۱۶۵.
- ۱۷- اعراف/۱-۲.
- ۱۸- یوسف/۱۱۷.
- ۱۹- رعد/۷.
- ۲۰- رک: ابی علی فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان، احیاء التراث العربی، بیروت، لبنان، ۱۳۳۹ هـ. ق، ذیل سوره های فوق.
- ۲۱- ابن الندیم، الفهرست مصر، ۱۳۴۸ هـ. ق، صص ۴۱-۴۲.
- ۲۲- ابن ابی داود سجستانی، با مقدمه و تصحیح ارتور جفری، مصر، ۱۳۵۵ هـ. ق، ص ۱۰.
- ۲۳- میرزا حسین بن محمد تقی نوری، فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب، چاپ سنگی، تهران، ۱۲۹۸ هـ. ق، ص ۹۷.
- ۲۴- ابو عبدالله زنجانی، تاریخ القرآن، بیروت، چاپ سوم، ۱۳۸۸ هـ. ق، ص ۵۹.
- ۲۵- احمد بن ابی یعقوب یعقوبی، تاریخ یعقوبی، لندن، ۱۸۸۳ میلادی، ج ۲، صص ۱۵۲-۵۴.
- ۲۶- رک: دکتر عبدالنصور شاهین، تاریخ القرآن، مصر، ۱۹۶۶ میلادی، صص ۵۷-۴۹.
- ۲۷- محمود رامیار، تاریخ قرآن، چاپ نشر اندیشه، ۱۳۴۶ هـ. ش، صص ۲۴۶-۲۳۵.
- ۲۸- رک: قرآن کریم، ترجمه معزی، اتحادیه انجمنهای اسلامی دانشجویان در اروپا و آمریکا و کانادا بخش فهارس القرآن.
- ۲۹- رامیار، تاریخ قرآن، پیشین، صص ۲۴۶-۲۳۵.
- ۳۰- همان.
- ۳۱- نصر حامد ابوزید، معنای متن، پیشین، ص ۲۷۹.
- ۳۲- زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۲۶۱.
- ۳۳- مجمع البیان، پیشین، ج ۱، ذیل آیه ۷.
- ۳۴- ابی عبدالله محمد بن احمد الانصاری القرطبی، الجامع لاحکام القرآن، مطبعة دارالکتب المصریة، ۱۳۶۵ هـ. ق، ج ۱، ص ۱۴۹.
- ۳۵- سید محمد حسین طباطبائی، تفسیر المیزان، ترجمه استاد ناصر مکارم شیرازی، چاپ چهارم، ۱۳۶۷، نشر بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی، صص ۳۳-۳۵.
- ۳۶- همان.
- ۳۷- همان، ص ۳۴.
- ۳۸- همان، ص ۴۲.
- ۳۹- رک: بهاء الدین خرمشاهی، قرآن شناخت، طرح نو، چاپ پنجم، ۱۳۷۹، فصل ۷ فرهنگواره سوره های قرآنی، صص ۳۸-۲۳۷.
- ۴۰- آیه الله جوادی آملی، تسنیم، تفسیر قرآن کریم، مرکز نشر اسراء، چاپ اول، ۱۳۷۸، صص ۲۷-۳۸.
- ۴۱- همان، ص ۲۸.
- ۴۲- جلال الدین سیوطی، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، دارالمعرفه، بیروت، لبنان، بی تا، ج ۱، ص ۱۸.
- ۴۳- آلوسی، روح المعانی، اداره الطباعة المنیریة، ج ۳، ص ۹۲.
- ۴۴- ابی جعفر محمد بن جریر طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، دارالمعرفه، بیروت، لبنان، الطبعة الاولى، ۱۳۳۳ هـ. ق، ج ۱، ص ۶۷.
- ۴۵- تفسیر ابوالفتح رازی، ج ۱، ص ۳۷.
- ۴۶- ابی عبدالله محمد بن احمد الانصاری القرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱، صص ۵۳-۱۵۲.
- ۴۷- رک: تفسیر تسنیم، پیشین، صص ۳۲-۳۱.
- ۴۸- درباره ترتیب نزول مراجعه شود به کتب تاریخ قرآن: نمونه تاریخ القرآن ابو عبدالله زنجانی، تاریخ القرآن دکتر عبدالنصور شاهین، و تاریخ قرآن محمود رامیار، پیشین.
- ۴۹- المیزان، پیشین، ص ۳۸.
- ۵۰- مجمع البیان، ج ۱، ص ۶۷۶.
- ۵۱- مانده/۸۷.
- ۵۲- رک: به تفسیر تسنیم آیه الله جوادی آملی، پیشین، صص ۵۷-۴۶.
- ۵۳- همان، صص ۶۰-۵۹.